‘घामको छहारीमा’ गजल सङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली शिक्षण विभाग, भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली स्नातकोत्तर तह (एम.ए.)
द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

<u>शोधार्थी</u>
नमिता सिंह
नेपाली शिक्षण विभाग
भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस
सिद्धार्थनगर, रूपन्देही

२०६७

शोध निर्देशक
डिल्लीराज भट्टराई
सहप्राध्यापक

घामको छहारीमा गजल सङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली शिक्षण विभाग, भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली स्नातकोत्तर तह (एम.ए.)
द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
नमिता सिंह
क्रमसङ्ख्या १९०७/०६१/६३
रजिस्ट्रेसन नं. ६-१-५२-२२०-९८
नेपाली शिक्षण विभाग
भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस
सिद्धार्थनगर, रूपन्देही

२०६७

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली विभाग

सिद्धार्थनगर, रूपन्देही

स्वीकृति–पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभाग, भैरहवा बहुमुखी क्याम्पसकी छात्रा नमिता सिंहले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको घामको छहारीमा गजल सङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति	हस्ताक्षर
उप.प्रा.वनमालीराज शर्मा (विभागीय प्रमुख)	....
सहप्राध्यापक श्री डिल्लीराज भट्टराई (शोधनिर्देशक)	....
डा. हिरण्यलाल ज्ञवाली (बाह्य परीक्षक)	....

मिति : २०६८ ।   ।

शोध निर्देशकको मन्तव्य

'घामको छहारीमा गजल सङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन' शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभाग, भैरहवा बहुमुखी क्याम्पसको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ छात्रा नमिता सिंहले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । यस शोधपत्रबाट म सन्तुष्ट छु । अतः प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६८।   ।

....

(डिल्लीराज भट्टराई)

सहप्राध्यापक

नेपाली विभाग

भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस

सिद्धार्थनगर, रूपन्देही

हार्दिक कृतज्ञता

घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी'को घामको छहारीमा गजल सङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन शीर्षक प्रस्तुत शोधपत्र भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस, रूपन्देही जिल्ला, नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारिएको हो । मैले यो शोधपत्र मेरा आदरणीय गुरु सहप्राध्यापक डिल्लीराज भट्टराईज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । यस शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा विभिन्न सहयोगका साथै कुशल निर्देशन प्रदान गरेर उल्लेखनीय गुन लगाउनु भएकोमा म उहाँप्रति श्रद्धापूर्वक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

यो शोधपत्र लेखनका लागि स्वीकृति प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख तथा नेपाली विभागप्रति म कृतज्ञ छु । क्याम्पस प्रमुख आदरणीय गुरु सहप्राध्यापक डा. कपिल लामिछानेज्यू तथा गुरुवर सहप्राध्यांपक मदनप्रसाद दवाडीज्यूप्रति पनि श्रद्धापूर्वक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा शोधनायक सहप्राध्यापक डा. घनश्याम न्यौपानेज्यूले विभिन्न सामग्रीहरू तथा सोधिएका प्रत्येक कुराको सत्य तथ्य जानकारी प्रदान गरेर लगाउनु भएको गुनको लागि म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । साथै आफ्नो अमूल्य समय दिई सहयोग गर्नुहुने गुरुवर, सहप्रा. श्री बालकृष्ण भट्टराई, सहप्रा. दामोदर ढकाल, उपप्रा. वनमालीराज शर्माप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

मलाई काठमाडौंमा विभिन्न सामग्री उपलब्ध गराई उचित मार्गनिर्देश गर्ने आदरणीय गजलकार एवम् सूत्रकवि अमर त्यागीको सद्गुण, सहयोग र सद्भावको लागि उहाँप्रति हार्दिक आभारी छु । त्यसैगरी यस शोध लेखनका लागि मलाई उपयुक्त वातावरण मिलाइदिने र विभिन्न सहयोग गर्ने मेरा श्रीमान् अशोक साहप्रति पनि म हार्दिक आभारी छु । साथै यो शोधपत्र यथाशीघ्र टङ्कन गरिदिने बहिनीहरू शशिकला राई र वसन्तीकला राईलाई हृदयतः धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस, सिद्धार्थनगर, नेपाली विभागमा प्रस्तुत गर्दछु ।

प्रस्तुतकर्ता

....

नमिता सिंह
स्नातकोत्तर तह
नेपाली विभाग
शैक्षिक सत्र २०६१/६३
त्रि.वि., भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस
सिद्धार्थनगर, रूपन्देही
२०६७

विषयसूची

पहिलो अध्याय : शोधपरिचय १–८

१.१. शोधशीर्षक १

१.२. शोधकार्यको प्रयोजन १

१.३. विषयपरिचय १

१.४ समस्याकथन २

१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू २

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा ३

१.७ शोधकार्यको महत्त्व र औचित्य ७

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन ८

१.९ शोधविधि ८

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा ८

दोस्रो अध्याय : घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी'को जीवनी र व्यक्तित्व ९-३४

२.१ घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी'को जीवनी ९

२.१.१ पृष्ठभूमि ९

२.१.२ जन्म तथा पुर्ख्यौली ९

२.१.३ बाल्यावस्था र पारिवारिक स्थिति १०

२.१.४ शिक्षा-दीक्षा र सेवा प्रवेश ११

२.१.५ लेखन र प्रकाशन प्रारम्भ १४

२.१.६ सम्मान, अभिनन्दन र पुरस्कार १५

२.१.७ दर्शन र विशेष रुचि १६

२.२ धनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी'को व्यक्तित्व १८

२.२.१ पृष्ठभूमि १८

२.२.२.१ पारिवारिक व्यक्तित्व १८

२.२.२.२ सामाजिक व्यक्तित्व १९

२.२.२.३ सम्पादक-पत्रकार व्यक्तित्व १९

२.२.२.४ शिक्षक-प्राध्यापक व्यक्तित्व २०

२.२.३ साहित्यिक व्यक्तित्व २१

२.२.३.१ स्रष्टा व्यक्तित्व २२

२.२.३.१.१ कवि व्यक्तित्व २२

२.२.३.१.२ गजलकार व्यक्तित्व २३

२.२.३.१.३ कथाकार व्यक्तित्व २६

२.२.३.१.४ एकाङ्कीकार व्यक्तित्व २७
२.२.३.२ द्रष्टा व्यक्तित्व २९
२.२.३.२.१ समालोचक व्यक्तित्व २९
२.२.३.२.२ भूमिकाकार व्यक्तित्व ३२
२.२.३.२.३ टिप्पणीकार व्यक्तित्व ३३
२.३ निष्कर्ष ३४

तेस्रो अध्याय : गजलको सैद्धान्तिक अध्ययन ३५–६८

३.१ गजलको सिद्धान्त ३५
३.१.१ पृष्ठभूमि ३५
३.१.२ गजल शब्दको व्युत्पत्ति ३६
३.१.३ गजलको अर्थ र परिभाषा ३८
३.१.३.१ गजलको अर्थ ३८
३.१.३.२ गजलको परिभाषा ३९
३.१.४ गजलको विकास ४३
३.१.५ गजलका आधारभूत तत्वहरू ४६
३.१.५.१. शेर ४६
३.१.५.२. मिसरा ४७
३.१.५.२. (क) मिसरा ए-उला ४७
३.१.५.२. (ख) मिसरा ए सानी ४७
३.१.५.३. मतला ४७
३.१.५.३.(क) मतला - ए- उला ४७
३.१.५.३ (ख) मतला-ए-सानी' ४८
३.१.५.४ मकता ४८
३.१.५.५ रदिफ ४८
३.१.५.५. (क) एकल रदीफ ४८
३.१.५.५. (ख) बहुल रदीफ ४८
३.१.५.६. मुरद्दफ गजल ४८
३.१.५.७. गैरमुरद्दफल गजल ४९
३.१.५.८. काफिया ४९
३.१.५.८ (क) पूर्ण शब्द काफिया ४९
३.१.५.८ (ख) शब्दांश काफिया ४९
३.१.५.८. (ग) एकाक्षरी काफिया ५०
३.१.५.८. (घ) मिलित काफिया ५०
३.१.५.९. जमीन ५०

३.१.५.९ (क) वजन ५०
३.१.५.९ (ख) बहर ५०
३.१.६ निष्कर्ष ५२
३.२ नेपाली गजल परम्परा ५२
३.२.१ पृष्ठभूमि ५२
३.२.२ नेपाली गजलको उद्भव ५३
३.२.३ नेपाली गजलको विकास ५४
३.२.४ नेपाली गजलको काल विभाजन ५६
३.२.४.१ प्रथम चरणका गजलकार र गजल कृतिहरू (सं.१९४१-२०३२) ५८
३.२.४.२ प्रथम चरणका प्रमुख गजलकार र गजलकृतिहरू ५९
३.२.४.३ नेपाली गजलको द्वितीय चरण र यस चरणका प्रमुख गजलकार तथा गजलकृतिहरू ६२
३.२.४.४ द्वितीय चरणका गजलकार र गजलकृतिहरू ६२
३.२.५ निष्कर्ष ६८

चौथो अध्याय : 'घामको छहारीमा' गजल सङ्ग्रहको विश्लेषण ७०–९९

५.१ पृष्ठभूमि ७०
५.२ घामको छहारीमा गजलकृतिको संरचना ७१
५.३ घामको छहारीमा गजल सङ्ग्रहको विषयवस्तु ७४
५.३.१ प्रगतिवादी चिन्तन ७४
५.३.२ मानवतावादी भावना ७५
५.३.३ राष्ट्रवादी चेतना ७६
५.३.४ प्रजातन्त्रप्रति निष्ठा ७७
५.३.५ जीवनवादी दृष्टिकोण ७८
५.३.६ प्रणयवादी मूल्य ७९
५.३.७ नारीप्रति सद्भाव ८०
५.३.८ स्वाभिमानप्रति श्रद्धा ८०
५.३.९ निराशावादी स्वर ८१
५.३.१० सामाजिक राजनीतिक दूरावस्थाप्रति कटाक्ष ८२
५.४ शैलीशिल्पको आधारमा विश्लेषण ८३
५.४.१ विम्ब र प्रतीकको प्रयोग ८४
५.४.२ उखान र तुक्काको प्रयोग ८५
५.४.३ रसभावको प्रयोग ८६
५.४.३.१ शृङ्गार रस ८६
५.४.३.१.१ संयोग शृङ्गार ८७

५.४.३.१.२ वियोग शृङ्गार ८७
५.४.३.२ शान्त रस ८७
५.४.३.३ वीररस ८८
५.४.३.४ रौद्ररस ८९
५.४.४ अलङ्कारभावको प्रयोग ८९
५.४.४.१ शब्दालङ्कार ९०
५.४.४.१.१ अनुप्रास अलङ्कार ९०
५.४.४.१.२ यमक अलङ्कार ९१
५.४.४.१.३ पुनरुक्तवदाभास अलङ्कार ९१
५.४.४.२ अर्थालङ्कार ९२
५.४.४.२.१ उपमा अलङ्कार ९२
५.४.४.२.२ उत्प्रेक्षा अलङ्कार ९३
५.४.४.२.३ लोकोक्ति अलङ्कार ९३
५.४.४.२.४ स्वभावोक्ति अलङ्कार ९४
५.४.४.२.५ सम्भावना अलङ्कार ९५
५.४.४.२.६ प्रश्नालङ्कार ९५
५.४.४.२.७ संसृष्टि अलङ्कार ९६
५.५ भाषिक प्रयोगको आधारमा विश्लेषण ९६
५.६ निष्कर्ष ९८

पाँचौं अध्याय : घामको छहारीमा गजलसङ्ग्रहका गजलहरूको सैद्धान्तिक अध्ययन १०१-१४१

६.१ जति बेला मेरो मुटु १००
६.२ इमान बचाउन खोज्नेको १००
६.३ किन होला अचेल १०१
६.४ टाढा-टाढा पवनले १०२
६.५ नृत्यकलाको महत्त्व १०३
६.६ सधैँ सबैको बनेर १०३
६.७ माथि थिएँ आफ्नै धुनमा १०४
६.८ समस्याको चुनौतीले १०५
६.९ नपिएरै तिमीलाई १०५
६.१० मेरो मनको संसारमा १०६
६.११ तिमीसँग मनका कुरा १०७
६.१२ बाहिर काँचै छु १०७
६.१३ बेखुसी बेखुसी खुसी १०८
६.१४ मेरो महानगरीमा १०९

६.१५ खुशी खोज्दै हिँडेको थेँ	१०९
६.१६ प्रकृतिको नियमबाट	११०
६.१७ सुन्दा सुन्दै गुनासा	१११
६.१८ अन्यायका सही बस्नु	१११
६.१९ बिपनाका दुश्मन मेरा	११२
६.२० मान्छेलाई प्रकृतिको	११३
६.२१ पानी दिन नसक्ने म	११४
६.२२ जूनको चित्र कोर्दा कोर्दै	११४
६.२३ देखेँ युगल नयनले त्यो	११५
६.२४ अँध्यारोमा पिल्पिलाउँदो	११६
६.२५ अर्काको सहारा लिई	११६
६.२६ तिनै तिम्रा हत्केलाले	११७
६.२७ आशातन्तु चुँडेपछि	११७
६.२८ बिरामी छ माटो यहाँ	११८
६.२९ माटो मात्र होइन अब	११९
६.३० के छ अचेल हजुरको हाल	११९
६.३१ जिन्दगीमा बाढी आउँदा	१२०
६.३२ फुल्दा फुल्दै वैलेका छन्	१२१
६.३३ राजनीतिको टुँडिखेलमा	१२१
६.३४ जे बोल्छु त्यो विरोध बोल्ने	१२२
६.३५ शान्त सडकको सहरमा	१२३
६.३६ टाढा तिमी भए पनि	१२३
६.३७ नजानेर हो कि जानी जानी	१२४
६.३८ कैले डुब्न मन लाग्छ	१२४
६.३९ घुम्ने रहर छ यो मनमा	१२५
६.४० बाहिर निकै सहमतिका कुरा	१२६
६.४१ आफैँलाई थाहा छैन	१२७
६.४२ थियो जे जे सबै उतै दिएर आएँ	१२७
६.४३ बालुवाको ठडिएझैँ महल जीन्दगी	१२८
६.४४ घामको छहारीमा शीतलशीतल	१२९
६.४५ खुसी छु कसरी भनूँ	१२९
६.४६ लोकप्रिय बन्न यहाँ	१३०
६.४७ धेरै व्यय थोरै आय	१३१
६.४८ जुधाइदिने कोही भए	१३२
६.४९ मेरो परिवेश बदल्यो	१३३
६.५० हिसाब असूल भैसकेको	१३३

६.५१ निकै दिनहर बिते १३४
६.५२ म फूल दिन्छु फ्याँक या माला १३५
६.५३ मलाई लाग्छ झुपडीमै १३५
६.५४ घुम्ने कुर्ची भेटेपछि १३६
६.५५ जमेको थियो दिल पगाल्यो कसैले १३७
६.५६ हाँसहरूको बथानमा १३७
६.५७ महल तिमी बनाऊ १३८
६.५८ निराशाका बादलहरू १३९
६.५९ आनन्दमा रमाउँदै १४०
६.६० मेरो आँगनीमा आज १४०

छैँटौं अध्याय : सारसंक्षेप र निष्कर्ष **१४२–१४५**
७.१ सारसंक्षेप १४२
७.२ निष्कर्ष १४३

सन्दर्भसामग्रीसूची १४६-१४९

सङ्क्षेपीकृत शब्दहरू

यस शोधपत्रमा प्रयोग गरिएका सङ्क्षेपीकृत शब्दहरू यसप्रकार छन् ।

अ.सा.प्र.	अभिव्यञ्जना साहित्य प्रतिष्ठान
अनु	अनुवादक
ई.	ईश्वी संवत्
एम.ए.	मास्टर अफ आर्ट्स्
क्र.सं.	क्रमसङ्ख्या
ग.सा.प.	गण्डकी साहित्य परिषद्
ग्रा.म.वि.स.	ग्रामीण महिला विकास समाज
चौ.सं.	चौथो संस्करण
डा.	डाक्टर
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
द.स्मृ.प्र.	दधिराम स्मृति प्रतिष्ठान
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
ना.स.प्र.	नागार्जुन साहित्य प्रतिष्ठान
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
नि.सा.प.	निजगढ साहित्य परिषद्
नेराप्रप	नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान
ने.सा.प.	नेपाली साहित्य परिषद्
ने.सा.स.	नेपाली साहित्य समाज
पिएच.डी.	डाक्टर अफ फिलोसोफी
पू.ग.म.	पूर्वाञ्चल गजल मञ्च
प्र.सा.प.	प्रवाह साहित्य परिवार
प्र.सा.प्र.	पल्लव साहित्य प्रतिष्ठान
प्रा.	प्राध्यापक
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय

पृ.	पृष्ठ
म.प.ग.म.	मध्यपश्चिमाञ्चल गजल मञ्च
म.प.सा.प.	मध्य पश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद्
रा.ज.म.	राष्ट्रिय जनसांस्कृतिक मञ्च
व.प्र.प्र.	वसुन्धरा-मान प्रज्ञा प्रतिष्ठान
वा.सा.प.	वाल्मीकि साहित्य परिषद्
वा.स्मृ.प्र.	वासुशशी स्मृति प्रतिष्ठान
वि.सं.	विक्रम संवत्
वि.सा.प्र.	विविध वाङ्मय प्रकाशन
वि.सि.प्र.	विवेक सिर्जनशील प्रकाशन
वी.सा.प.	वीरगन्ज साहित्य परिषद्
सम्पा.	सम्पादक
सा.प्र.	साझा प्रकाशन
सु.प.ग.म.	सुदूरपश्चिमाञ्चल गजल मञ्च
सु.प.सा.प.	सुदूरपश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद्
हा.म.सा.प्र.	हाम्रो मझेरी साहित्य प्रतिष्ठान